

Олександр РОМЕНСЬКИЙ

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ЯРОПОЛКА СВЯТОСЛАВОВИЧА У СВІТЛІ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ РУСИ 70-Х РОКІВ X СТОЛІТТЯ

Постать старшого з дітей князя Святослава Хороброго, загалом, обділена увагою, що особливо впадає у вічі поряд з його славнозвісними батьком і братом. Можна віднайти немало причин такого ставлення нащадків: порівняно незначний час князування у Києві, скупість повідомлень джерел, які не дають змоги ані запропонувати повноцінну картину правління Ярополка Святославовича, ні окреслити його особисті якості людини та політика, рання загибель та майже цілковите забуття в історичній пам'яті. Дотеперішня література, переважно, концентрувалася на проблемі реального чи фіктивного особистого хрещення князя та інтерпретації здійснення цього таїнства над його прахом¹. Сконструйоване зусиллям літописця, можливо, не без політичного замовлення, реноме невдахи, здається, надалі тяжіє над Ярополком відтоді, як київського князя “подъѣста... два Варага мечьми подъ пазусть” безпосередньо на отньому теремному дворі². Старший зі Святославовичів не став визнаним полководцем, ані досвідченим державним діячем, бо й не мав на те достатньо часу. Він не був придатною кандидатурою для поповнення пантеону героїв у майбутньому, незалежно від того, хто й коли, за яких умов та в інтересах якої міфологеми намагався такий пантеон збудувати. Князь втратив все, що мав: дружину, владу, соратників, які перейшли на бік переможця, а, врешті-решт, і життя. На відміну від небожів Бориса та Гліба, він не став мучеником, хоча й був убитий

¹ Пархоменко В. А. Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого. – Харьков, 1913; Полонская Н. П. К вопросу о христианстве на Руси до Владимира // Журнал Министерства народного просвещения. – 1917. – № 9. – С. 33–80; Заїкин В. Христианство на Україні за часів князя Ярополка I // Записки Чина святого Василия Великого. – Жовква, 1928. – Т. 3, вип. 1–2. – С. 1–39; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. – Киев, 1989. – С. 121–126; Korpela J. “I krestisa kosti eju”. Zur Vorgeschichte des Märtyrerkults von Boris und Gleb // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1998. – Bd. 46. – S. 161–176; Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – Москва, 2001. – С. 339–390; Толочко П. П. Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или ученая фикция? // Византийский временник. – 2004. –

Т. 63. – С. 59–66; *Idem*. The “Conversion” of Yaropolk Svyatoslavich // Kiev–Cherson–Constantinople. Ukrainian Papers at the XXth International Congress of Byzantine Studies (Paris, 19–25.08.2001) / Ed. by A. Aibabin and H. Ivakin with a foreword by I. Ševčenko. – Kiev; Simferopol; Paris, 2007. – P. 167–176; Успенский Ф. Б. Крещение костей Олега и Ярополка в свете русско-скандинавских культурных взаимосвязей // Горна у источника судьбы. Сборник статей в честь Е. А. Мельниковой. – Москва, 2001. – С. 407–414; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 227–231; Щавелева А. С. Первый христианин среди князей-Рюриковичей (древнерусские летописные известия о крещении Ярополка Святославича) // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали міжнародного польового семінару, присвяченого

саме в той час, коли вирішив поступитися владою, і, не виключено, незадовго до загибелі також розпочав шлях до християнства. Відгоді, як Володимир став хрестителем, Ярополк був приречений на забуття в історичній перспективі, а його портрет мав писатися сірою або чорною барвою, бо ж ніхто не любить згадувати власні гріхи, які, до того ж, змиваються у купелі хрещення незалежно від тяжкості. Ми не маємо на меті “дати сатисфакцію” Ярополкові, проте один з епізодів міжнародної політики Русі часу його нетривалого князювання, як видається, заслуговує докладнішої уваги. Йдеться про відносини з Візантією – чи не найголовнішим зовнішнім контрагентом держави Рюриковичів у X ст.

Свідчення про події князювання Ярополка та міжнародні контакти Русі цього часу збереглися лише в деяких іноземних джерелах³ та пізніх літописних зводах (Новгородському п'ятому, Никоновському, Воскресенському)⁴. Це не дивно, враховуючи, що Початковий літопис уклали люди, які не симпатизували князеві Ярополку. Володимир Святославович, безпосередній предок усіх наступних Рюриковичів, не дарма займав центральне місце в оповіді “Повісті временних літ”. Подальше його уславлення не могло не вплинути на “мовчання” джерел про Ярополка, коли врахувати, що “Найдавніше сказання” (літописна оповідь про події X ст.) створено, ймовірно, невдовзі після смерті “Красного Сонечка”, не пізніше 1016/1017 рр.⁵ За таких обставин джерелознавча оцінка повідомлень літописів XV–XVI ст. – тим необхідніша передумова дослідження.

В інтерпретації унікальних відомостей Никоновського літопису про події X ст., як правило, балансують між повним запереченням їх достовірності і частковим прийняттям, але з необхідністю додаткової верифікації за іншими джерелами⁶. Питання походження інформації про посольства Святого Престолу та Візантії до Ярополка й досі не вирішене, а остаточне його з'ясування видається маловірогідним за доступної джерельної бази. Необхідно ще раз зупинитися на цих свідченнях у їх найранішій версії – на полях Новгородського п'ятого літопису.

На думку Олександра Боброва, Новгородський п'ятий (Хронографічний) літопис (далі – Н5) створено близько 1447 р. на замовлення архієпископа Євфимія II, автором, можливо, був клірик церкви святого Пантелеймона у Новгороді. Укладач зредагував Новгородський четвертий літопис, додавши до нього свідчення Новгородського першого літопису (Н1) та вилучивши частину

століттю від дня народження В. Й. Довженка. – Київ; Чернігів, 2012. – С. 353–358; *Петрухин В. Я.* Крещение Руси: от язычества к христианству. – Москва, 2006. – С. 70–78; *Его же.* Русь в IX–X вв. От призвания варягов до выбора веры. – Москва, 2013. – С. 396–398; *Ухтомский А. А.* Крещение князем Ярославом Мудрым костей Олега и Ярополка (к современному исследованию вопроса) // Труды Київської духовної академії. – 2012. – № 17. – С. 224–232; *Ричка В. М.* “...И крестиша кости еѡ”. Загадка літописної статті 6552 р. // Труды Київської духовної академії. – 2013. – № 18. – С. 264–269.

² Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т. 1, вып. 1. – Стб. 78.

³ Lamperti Annales // Monumenta Germa-

niae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. – Hannoverae et Lipsiae, 1894. – P. 42.

⁴ Никоновская летопись // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 9. – С. 39; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Москва, 2000. – Т. 7. – С. 292; Новгородская пятая летопись // ПСРЛ. – Петроград, 1917. – Т. 4. – С. 50.

⁵ *Цукерман К.* Наблюдения над сложением древнейших источников летописи // Борисо-глебский сборник. – Paris, 2009. – С. 206; *Мухеев С. М.* Кто писал “Повесть временных лет”? – Москва, 2011. – С. 120–122.

⁶ *Клосс Б. М.* Никоновский свод и русские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1980. – С. 187–188; *Назаренко А. В.* Древняя Русь... – С. 358–360.

статей, повернувшись, загалом, від загальноруського до локального новгородського погляду на події⁷. У частині тексту до 1402 р., найімовірніше, використано протограф Комісійного списку Н1 та доповнено його іншими джерелами⁸. У свою чергу, Хронографічний список залучено при створенні Никоновського зводу в канцелярії митрополита Данила Рязанця у 20-х роках XVI ст.⁹ Воскресенський літопис (укладений 1541 р.) зберіг лише запис про візантійське посольство до Ярополка¹⁰. Відзначимо, що редактор Воскресенського літопису не використав Никоновського¹¹. Процитуємо ще раз унікальні маргіналії Хронографічного списку Н5: “в лѣто 6486 побѣди Ярополкъ печенѣги и возложи на них дань въ лѣто 6487 приіде печенѣжскіи князь Илдеа и би челомъ Ярополку в службу Ярополкъ же пріать его и даде ему грады и имяше его в чести велице того же лѣта пріидоша послы от греческаго царя къ Ярополку и взяша миръ и любовь с нимъ и яшася ему по дань якоже и отцу его и дѣду его того же лѣта пріидоша послы къ Ярополку из Рима отъ папы того же лѣта быша знаменіа в дунѣ и в солнце и в звѣздахъ и быша громи велици и страшни и вѣтри силни с вихромъ и много пакасти бываху человѣкомъ и скотомъ и зверемъ леснымъ и полскимъ”¹². Майже ідентичний виклад зберіг також Никоновський літопис¹³.

Варто докладніше розглянути ці свідчення. Фраза щодо печенізького “князя” Ілдеї характерна для літописання XV ст.: вираз “бить челом” у значенні “вступати на службу” вживала канцелярська практика Московського князівства XIV–XVI ст. (прикметно, що укладачі “Словника російської мови XI–XVII ст.” наводять епізод з Ілдеєю першим за хронологією)¹⁴. Немає даних про якісь зусилля київських князів X ст. задля залучення печенігів як “своїх поганих”, їх осілість і перехід на службу, подібно до пізніших торків, чорних клобуків та берендеїв. Використання тюркських кочових народів як військових союзників розпочалося, вірогідно, щойно в 60–70-х роках XI ст. й поштовхом до нього стало просування половців до причорноморських степів¹⁵. Як засвідчують джерела, правителі русів іноді вдавалися до ситуативного союзу з печенігами та їх найму під час військових кампаній. Зокрема, за повідомленням

⁷ Бобров А. Г. Новгородские летописи XV в. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 218–224.

⁸ Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – Москва; Ленинград, 1938. – С. 197, прим. 1; Клосс Б. М. Новгородская пятая летопись и вопрос об источниках Никоновского свода // Летописи и хроники 1973 г. – Москва, 1974. – С. 253–254.

⁹ Клосс Б. М. Новгородская пятая летопись... – С. 267–270; Его же. Никоновский свод... – С. 32–42, 88.

¹⁰ Летопись по Воскресенскому списку. – С. 292.

¹¹ Див.: Клосс Б. М. Предисловие к изданию 2000 г. // ПСРЛ. – Москва, 2001. – Т. 7. – С. III.

¹² Новгородская пятая летопись. – С. 50.

¹³ Никоновская летопись. – С. 39.

¹⁴ Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1975. – Вып. 1. – С. 188.

¹⁵ Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Его же.

Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. – Москва, 2012. – С. 48–49. Щоправда, Дмитро Расовський відзначив участь торків у поході князя Володимира на волзьких болгар 985 р. і на цій підставі вважає, що їх прикордонні допоміжні загони у Поволжі з'явилися на сто років раніше, ніж у Подніпров'ї: Его же. Половцы // Его же. Половцы. – С. 140–143. Інші інтерпретації див.: Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – № 62. – С. 164–165; Головки О. Б. Торки в історії причорноморських степів // Східний світ. – 1999. – № 1–2. – С. 113–117; Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 67–70; Бубенок О. Б. Ранні торки у степах Північного Приазов'я // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – 2012. – Вып. 3. – С. 41; Его же. Потомки сарматов в степях Восточной Европы (VI–XIV в.) // Східний світ. – 2012. – № 4. – С. 28–29.

Початкового літопису, князь Ігор використав кочівників як найманців під час походу на Візантію 944 р., взявши від них заручників¹⁶. Не випадково саме до печенігів радив податися князеві Ярополку його вірний слуга Варяжко після захоплення Володимиром Києва та облоги Родні. Із вбивством Ярополка Варяжко (не виключено, й інші прихильники загиблого князя) знайшли прихисток саме в печенігів, з їх допомогою тривалий час Варяжко воював проти Володимира, якому, однак, вдалося привернути його на свій бік, давши клятву¹⁷. До співробітництва з печенігами князі вдавалися й надалі. Князь Володимир, як відомо, сприяв місійному архієпископу Бруно Кверфуртському в християнізації номадів та віддав заручником власного сина (дослідники припускають – Святополка¹⁸ або Бориса¹⁹). Під час усобиці 1015–1019 рр. печеніги підтримували Святополка та Болеслава Хороброго (можливо, й Бориса, коли ідентифікувати його як Бурицлейва “Саги про Еймунда”) в боротьбі з Ярославом²⁰. Отже, інформація про союзницькі відносини печенігів з Ярополком вірогідна. Інші повідомлення маргіналії також не можна відкидати без застережень, проте й спиратися лише на них, звичайно, не варто. Спробуємо верифікувати інформацію про візантійське посольство за іншими джерелами.

Перш за все, відзначимо, що свідчення Ескуріальського тактикону про етерію піхотинців у складі візантійської армії, в яких більшість дослідників бачать саме русів, візантиністи відносять до 979–980 рр.²¹ Олександр Филипчук пов'язав це повідомлення з інформацією Повісті временних літ під 6488(980) р. про варягів, яких незабаром після вокняжіння відіслав до Візантії князь Володимир Святославович²². Захопивши Київ, варяги прагнули збагачення,

¹⁶ Лаврентьевская летопись. – Стб. 45; Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – Стб. 34.

¹⁷ Лаврентьевская летопись. – Стб. 78; Ипатьевская летопись. – Стб. 66. Див. також: Прицак О. Печеніги // Український історик. – 1970. – № 1–3. – С. 99.

¹⁸ List Brunona do króla Henryka / J. Karwasińska // Monumenta Poloniae Historica. Series Nova. – Warszawa, 1973. – Т. 4. – С. 98–100; Zakrzewski S. Boleslaw Chrobry Wielki. – Lwów, 1925. – С. 224; Poppe A. Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019 // Kwartalnik Historyczny. – 1995. – R. 102. – Nr 3–4. – S. 13; Idem. Der Kampf um die Kiever Tronfolge nach dem 15 Juli 1015 // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – 1995. – Bd. 50. – S. 284–285; Его же. Владимир Святой. У истоков церковного прославления // Факты и знаки. Исследования по семиотике истории. – Москва, 2008. – Вып. 1. – С. 56, прим. 33; Его же. К биографии Святополка Окаянного // История: дар и долг. Юбилейный сборник в честь А. В. Назаренко. – Москва, 2010. – С. 225–241. Див. також: Фонт М. Пребывание Бруно Кверфуртского в Киеве – факты, вопросы, гипотезы // Studia Slavica Hungarica. – 2013. – Vol. 58. – P. 43.

¹⁹ Головки О. Б. З історії міжкнязівської війни 1015–1019 рр. на Русі // Україна в Цен-

трально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Київ, 2000. – Вып. 1. – С. 46; Його ж. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С. 101.

²⁰ Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2012. – С. 290–319, 357–358; Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – Киев, 1988. – С. 23–25; Його ж. З історії міжкнязівської війни... – С. 43–44; Михеев С. М. “Святополк съде в Киевѣ по отци”. Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. – Москва, 2009. – С. 200–262.

²¹ Oikonomides N. Les listes de préséance byzantines de IX^e et X^e siècles. – Paris, 1972. – P. 271.25; Бибииков М. В. Новые данные тактика Икономидеса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях // Древнейшие государства на территории СССР. 1975. – Москва, 1976. – С. 88–89; Его же. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – Москва, 2004. – Т. 1. – С. 453.

²² Филипчук О. М. Руси серед “військ народів” у Візантії IX–XI ст.: найманці та союзники: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Чернівці, 2010. – С. 10.

претендуючи на данини з городян, по дві гривни з людини. Після затримання виплат і обману князя варяги вимагали “показати їм шлях у Греки”. Володимир залишив “мужи смьслены и добры”, а інших відіслав до ромеїв, застерігаючи василевсів Василя II та Константина VIII через послів: “црю се идутъ к тебѣ Варязи . не мози ихъ держати въ градѣ . шли то створать ти зло . како и сде . но расточи ѿ разнѣ . а сѣмо не пушцаи ни єдиногѣ”²³. Про подальшу долю цих наділених негативною характеристикою найманців джерела мовчать. Настанова “расточити разнѣ” варягів не дозволяє бачити тут вказівку на відісланий незабаром (988) до берегів Босфору військовий корпус, як іноді твердять у літературі. Сігвус Бльондаль вважав, що цих воїнів послано для служби в азіатських фемах імперії, в яких упродовж 976–979 рр. розгорталася запекле протиборство сил, відданих Македонській династії, з колишнім домашником схол Сходу та дукою Месопотамії Вардою Скліром²⁴. На 980 р. він, зазнавши поразки, разом з прихильниками віддався на милість багдадського еміра Адуд-ад Даули і візантійський уряд вислав каніклія Никифора Урана для переговорів про видачу втікачів²⁵. Але дата 6488 р., позначена у Повісті временних літ як рік усунення Володимирових варягів з Києва, не викликає довіри, втім, як і хронологія статей Початкового літопису за X ст. загалом.

Можна припустити, що візантійці таки одержали військову підтримку варягів за допомогою руського князя у 979–980 рр. Щоправда, нові військові сили запізналися для участі в придушенні апостасії Варди Скліра. Але їх могли використати у війнах з арабськими правителями на східному кордоні Імперії, які проводив новий командувач візантійської армії Сходу – Варда Фока Молодший²⁶. Інформацію Ескуріальського тактику про етерію піхотинців та свідчення Повісті временних літ про варягів варто пов’язати з даними Новгородського п’ятого, Воскресенського та Никоновського літописів про візантійське посольство до Ярополка.

Князювання старшого Святославовича співпало з новим спалахом протистояння за владу у Візантії. Після смерті Іоана Цимісхія (10 січня 976 р.) почалася збройна боротьба між паракімоменом та проедром Василієм Лакапіном, який зосередив в своїх руках усю повноту влади, правлячи від імені молодих василевсів Василя II й Константина VIII, та Вардою Скліром²⁷. Спершу Варда Склір спромігся кілька разів розгромити вірні Константинополю війська. Тоді Василій Лакапін вдався до визволення небожа славнозвісного Никифора Фоки – Варди, постриженого в ченці після невдалої спроби захопити владу (970). Новий домашник схол Сходу, Варда Фока, 978 р. очолив боротьбу з Вардою Скліром, залучаючи до неї й грузинського союзника – царя Тао-Кларджеті Давида Куропалата²⁸.

²³ Лаврентьевская летопись. – Стб. 79; Ипатьевская летопись. – Стб. 67.

²⁴ *Blöndal S., Benediktz B. The Varangians of Byzantium.* – New York, 1978. – P. 42–43.

²⁵ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1883. – Т. 44. – Приложение 1. – С. 13–14; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche / Ed. et trad. en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev // Patrologia orientalis. – 1932. – Т. 23, Fasc. 2. – P. 400–402; Ioannis Scylitzae Synopsis Histo-*

riarum / Recens. I. Thurn // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini, 1973. – Vol. 5. – P. 327. Див. також: Whittow M. The Making of Byzantium, 600–1025. – Berkeley; Los Angeles, 1996. – P. 361–365.

²⁶ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 18–21; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 407–418; Cf.: Whittow M. The Making of Byzantium... – P. 367–368.*

²⁷ *Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 1–2; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 371–372; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 314–316.*

Як відомо, останній спрямував на допомогу урядовим силам дванадцять тисяч кінноти на чолі з “князем князів” Джоджиком. Грузинське “Житіє Іоана і Євфимія”, а також вірменський сучасник Степанос Таронеці повідомляють про особливу роль у цих подіях ерїстава Іоана-Торніка, наближеного до царя Тао, який на той час перебував серед монашої братії Великої Лаври на Афоні²⁹.

Можливо, візантійська дипломатія шукала й інші шляхи отримання збройної допомоги, зокрема, через залучення найманців – русів та варягів. Принаймні, від початку X ст. Візантія активно послуговується руськими воїнами. Звернення за допомогою до “тавроскіфів” не було б неймовірним кроком для уряду Василя Лакапіна. Мовчання візантійських джерел з цього приводу не повинно дивувати як через загальне ставлення ромейів до “північних варварів”, так і втрату багатьох джерельних матеріалів, що висвітлювали правління Василя II Болгаробійця³⁰.

Тенденція до посилення військово-політичного співробітництва Візантії та Русі виразно простежується у русько-візантійських договорах 911, 944 та 971 рр. Якщо за умовами договору 911 р. київський князь просто не перешкодив найму русів на військову службу, то 944 р. він зобов’язується контролювати набір найманців, попереджаючи про це грамотою Константинополь, а також надає гарантії безпеки візантійським володінням у Північному Причорномор’ї³¹. 971 р. князь Святослав, укладаючи договір з Іоаном Цимісієм, пообіцяв стати військовим союзником Візантії³². Загибель князя завадила реалізації угоди, тому не виключено, візантійці шукали можливості поновити домовленості з новим правителем. Вважається, що візантійська практика укладання мирних договорів на тридцятирічний термін обумовлювала необхідність їх силового підтвердження: 30 років розділяють договір Олега, похід Ігора 941 р. і договір Святослава 971 р.³³ У ранньосередньовічних варварських суспільствах термін дії угоди, звичайно, закінчувався разом зі смертю володаря, що її уклав³⁴.

²⁸ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 3, 12; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – P. 374–375, 399; Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum. – P. 324–327; John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History. – P. 307–309.

²⁹ Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозванию / Пер. с арм. Н. Эмина. – Москва, 1864. – С. 135; *Martin-Hissard B. La Vie de Jean et Euthyme et le statut du monastère des Ibères sur l’Athos // Revue des études byzantines.* – 1991. – Т. 49. – P. 89–91; див.: *Adontz N. Tornik le moine // Byzantion.* – 1938. – Т. 13, Fasc. 1. – P. 146–149; *Ломоури Н. Ю. К истории восстания Варды Склира // Труды Тбилисского государственного университета имени Сталина.* – 1957. – Т. 67. – С. 34–35; *Степаненко В. П. Чортванели, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании так называемой тайкской ветви Торникянов) // Античная древность и средние века.* – 1999. – Вып. 30. – С. 130–148.

³⁰ Про стан джерел див.: *Holmes C. Basil II and the Governance of Empire.* – New York, 2005. – P. 36–65.

³¹ Памятники права Киевского государства X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин //

Памятники русского права. – Москва, 1952. – Вып. 1. – С. 8, 33–34; Лаврентьевская летопись. – Стб. 36, 51–52.

³² Памятники права... – С. 59; Лаврентьевская летопись. – Стб. 72–73. Дещо інші подробиці договору повідомляє Лев Диякон. Див.: *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / Ex recens. C. V. Nasii // Corpus scriptorum historiae byzantinae.* – Bonnae, 1828. – Pars 11. – P. 156–157; *Лев Диякон. История / Пер. М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова; отв. ред. Г. Г. Литаврин.* – Москва, 1988. – С. 81; *Léon le Dacre. Empereurs du Xe siècle / Présentation, traduction et notes par René Bordoux et Jean-Pierre Grégois.* – Paris, 2014. – P. 183–185.

³³ *Дуйчев И. Одна из особенностей ранне-византийских мирных договоров // Византийский временник.* – 1959. – Т. 16. – С. 64–70; *Сорочан С. Б. Византия IV–IX вв. Этюды рынка. Структура механизмов обмена.* – Харьков, 2001. – С. 247–248; *Петрухин В. Я. Русь и “все языци”.* – Москва, 2011. – С. 121.

³⁴ *Гордієнко Д. С. Pax Byzantina: до питання візантійської політичної думки періоду*

Візантіїці були змушені підтверджувати й уточнювати раніше досягнуті домовленості з кожним новим руським князем: у 911 р. з Олегом, 944 р. – Ігорем, з “архонтисою” Ольгою під час її візиту до Константинополя, зі Святославом 971 р., Ярополком наприкінці 70-х років та його молодшим братом через десять років. Видається, що повідомлення пізніх літописних джерел про візантійське посольство до Ярополка відповідає історичним реаліям. Ромеї “взяша миръ и любовь с нимъ” (тобто, підтвердили договір про дружбу і союз, ἀγάπην ποίειν – традиційний вираз імператорської канцелярії)³⁵ і “яшася ему по дань, якоже и отцу, и дѣду его”³⁶ – відновили грошові виплати, ймовірно, знову в обмін на військову допомогу. Вбивство старшого Святославовича та перехід Києва до бастарда Володимира в 978 р. (доцільнішою, аніж літописна, тут може бути хронологія “літописних приміток” у складі “Пам’яті і похвали” Якова Мниха, де збереглася докладна дата вокняжіння сина Малуші – 10 червня 6486 (978) р.³⁷) завадили реалізувати ці плани, знову порушивши встановлений status quo. Даткування переговорів 6487 (979) р. не видається достовірним. Адже після розгрому військ Варди Скліра в місцевості Сарвенісі Харсіанської фемі 24 березня 979 р.³⁸ потреба у найманцях з Русі для Імперії вже не була такою нагальною, як у 976–978 рр. Тож не виключено, що й ця літописна дата є хибною. Імовірнішим може бути дотримання відносної послідовності подій – посольство мало прибути за рік до збройного перевороту та вбивства Ярополка.

Цілком можливо, пожвавленню візантійсько-руських контактів могла сприяти дружина Ярополка Святославовича. Вперше про “грекиню”, матір Святополка Окаянного, розповідає вставка, яка розриває текст літописної статті про усобицю Святославовичів: “оу Ярополка же жена Грекини бѣ . и баше была черницею . бѣ бо привель [ю] шѣгъ его Стославъ . и да ю за Ярополка красоты ради лица ея”³⁹. Красу “грекині” зауважив і новий київський князь. Наступна літописна фраза щодо її долі безпосередньо передує повідомленню про суперечності між Володимиром та варягами, і, знову ж таки, видається вставкою. Вона мала б посилити подальшу оповідь про “женолюбство” Володимира. Натомість інформація про відносини з варягами логічно продовжує фабулу Ярополкового вбивства, в якому чільну роль відіграли саме скандинавські найманці. Аналізуючи це свідчення, необхідно пам’ятати, що літописець прагнув максимально дискредитувати Святополка, затаврованого в давньоруській традиції як вбивця святих Бориса і Гліба: “Володимиръ же залѣже жену братьню Грѣкиню . и бѣ непрадна . ѿ неа же роди Стополка . ѿ грѣховнаго бо корене . злыи плодъ бываеъ . понеже была бѣ мѣи его черницею . а второе Володимиръ залеже ю . не по браку . прелюбодѣчищъ быс оубо. тѣмъ же и

Македонської династії // Древнее Причерноморье. – Одесса, 2013. – Вып. 10. – С. 176.

³⁵ Малингуди Я. Русско-византийские договоры в X в. в свете дипломатики // Византийский временник. – 1995. – Т. 56. – С. 85–86.

³⁶ Новгородская пятая летопись. – С. 50; Никоновская летопись. – С. 39; Летопись по Воскресенскому списку... – С. 292.

³⁷ “Память и похвала князю русскому Владимиру” Иакова Мниха // Милютенко Н. И. Святой равноапостольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург,

2008. – С. 425. Про походження дати див.: Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 27–28; Назаренко А. В. Древняя Русь... – С. 378–379.

³⁸ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 12; Histoire de Yahya-Ibn-Said d’Antioche. – С. 399; Такайшвили Е. С. Археологические экскурсии, разыскания и заметки. – Тифлис, 1905. – Вып. 1. – С. 19. Див.: Whitton M. The Making of Byzantium... – P. 365.

³⁹ Лаврентьевская летопись. – Стб. 75.

вѣ его не любаше . бѣ бо ѿ двою шѣю ѿ Ярополка и ѿ Володимира⁴⁰. Олександр Шахматов вважав, що першу згадку про дружину Ярополка вставив до тексту Найдавнішого зводу редактор зводу Початкового. У запропонованій реконструкції “Найдавнішого Київського зводу 1039 р.” він об’єднав обидві фрази щодо “грекині”, проте випустив міркування літописця про “тріховний корінь” Святополка як пізнішу вставку⁴¹. Видається імовірнішим розміщення цих повідомлень у контексті сюжету про “женолюбство” Володимира, наприклад, після слів “бѣ же Володимиръ побѣженъ похотью женьскою”⁴² (О. Шахматов вважав їх запозиченими з “Корсунської легенди”)⁴³. Втім, питання часу та обставин внесення свідчень стосовно “грекині” й женолюбство до літописного тексту потребує окремого розгляду.

Після захоплення влади в Києві Володимир, мабуть, певний час ще “продовжував” політику загиблого брата щодо варягів, відіславши їх до Константинополя. Однак незабаром відносини з Імперією погіршилися, про що дають стверджувати не зовсім зрозумілі натяки арабських джерел⁴⁴. Услід за припиненням “данини” (подарунків русам від візантійців), й, очевидно, не без його впливу розпочалася війна в Південно-Західній Тавриці, завершена перемогою Русі в Корсуні, хрещенням і престижним шлюбом Володимира та укладенням наступної русько-візантійської угоди. Після цього київський володар знову надіслав війська до Візантії й надав збройну допомогу шваграм під Хрисоподем та Авідосом⁴⁵.

Занадто скупи повідомлення джерел не дають змоги повною мірою узгодити візантійський напрям політики Ярополка з даними щодо інших міжнародних зв’язків Русі того часу. Олександр Назаренко твердив про тісний військовий та династичний союз князя з Оттоном II та його хрещення (принаймні, початковий етап, *chrisma primum* або *prima signatio*) з рук німецьких місіонерів близько 975 р., спираючись на ряд аргументів. Насамперед, це свідчення “Генеалогії Вельфів” про шлюб доньки графа Куно з Етінгена та “короля Русі”. Його доповнює інформація “Життя блаженного Ромуальда”, що його уклав Петро Даміані, й Хроніка Адемара: вони згідно вказали на навернення Русі до християнства зусиллями святого Бруно-Боніфация. На думку О. Назаренка, їх свідчення передає реалії саме 70-х років X ст. До них долучається запис Ламперта Херсфельдського про руське посольство у Кведлінбурзі в 973 р.⁴⁶ Ці

⁴⁰ Лаврентьевская летопись. – Стб. 78.

⁴¹ Шахматов А. А. Разыскания... – С. 554.

⁴² Лаврентьевская летопись. – Стб. 79.

⁴³ Шахматов А. А. Разыскания... – С. 135–138.

⁴⁴ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. – С. 23; Histoire de Yahya Ibn-Said d’Antioche. – P. 423.

⁴⁵ Про хронологію Корсунського походу і хрещення Володимира див.: Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus: Byzantine-Russian Relations between 986–89 // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1976. – Vol. 30. – P. 195–244; *Obolensky D.* Cherson and the Conversion of Rus: an Anti-Revisionist View // *Byzantine and Modern Greek Studies*. – 1989. – Vol. 13. – P. 244–256; *Seibt W.* Der Historische Hintergrund und die Chronologie der Taufe der Rus’ (989) // *The Legacy of Saints Cyril and*

Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress of the Millennium of the Conversion of Rus’ to Christianity. – Thessaloniki, 1992. – S. 296–300; *Пономарев А. Л., Сериков Н. И.* 989 (6496) год – год Крещения Руси (Филологический анализ текстов, астрология и астрономия) // *Причерноморье в средние века / Под ред. С. П. Карпова.* – Москва, 1995. – Вып. 2. – С. 156–185; *Милютенко Н. И.* Святой равноапостольный князь Владимир... – С. 272–282. Наш варіант реконструкції хронології подій: *Роменский А. А.* “Когда пал Херсонес?”. К вопросу о ключевом моменте в хронологии русско-византийских отношений конца X в. // *Рωμαϊός.* Сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана. – Харьков, 2013. – С. 310–328.

⁴⁶ *Назаренко А. В.* Древняя Русь... – С. 361–390; *Джерела див.: Historia Welforum / Hg. E. König.* – Berlin; Stuttgart,

міркування потребують додаткової верифікації, проте реконструйований союз Ярополка з Оттоном II не суперечить візантійській політиці Русі, оскільки і Східна, і Священна Римські імперії у 972 р. уклали мир в Італії, закріплений шлюбом німецького імператора та племінниці василевса Іоана Цимісхія Фоки Феофано⁴⁷. Ярополк, очевидно, прагнув встановити дружні відносини і з Візантією, і зі Священною Римською імперією Отгонів. Може бути достовірною й інформація щодо посольства Святого Престолу до Києва у цей період. Київ часів князювання Ярополка видається важливим центром міжнародної політики, принаймні у східноєвропейському регіоні, хоча, звичайно, немає підстав вважати це особистою заслугою молодого князя. Радше, чільна роль за його правління (зокрема, й у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів) належала впливовим представникам дружини, перш за все воеводі Свенельду, який відзначився вже за князювання Ігора й Святослава⁴⁸.

Можна констатувати, що стан джерел не дає змоги остаточно вирішити проблему імовірного хрещення князя Ярополка. Проте вірогіднішим видається початковий етап навернення до християнства, правдоподібно, так і не увінчаного купіллю хрещення через несприятливу політичну кон'юнктуру. Верхівка суспільства вже давно була зацікавлена у визначенні нової віри. Християнство служило в цей час маркером престижності, було ознакою входження до ієрархічного кола суверенних володарів, засобом отримання міжнародного визнання і, лише в останню чергу, – способом порятунку душі, посмертна доля якої, закономірно, ще мало повинна була цікавити неминуче “приземлених” варварських правителів⁴⁹. Хреститися можна було вже й на смертному одрі, змивши давніші гріхи одним цим актом, – саме так вчинив перший рівноапостольний імператор Константин, ім'я якого за часів Середньовіччя стало символічним і на Заході, і на Сході Європи⁵⁰.

Назnamenування хреста або *prima signatio* означало символічний перехід під заступництво християнського Бога і, переважно, залишалося першим

1938. – S. 12; *Petrus Damiani. Vita beati Romualdi.* – Roma, 1957. – P. 57–60; *Ademar de Chabannes. Chronique* / Ed. J. Chavanon. – Paris, 1897. – P. 152–153; *Lamperti Annales // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum.* – Hannoverae et Lipsiae, 1894. – P. 42.

⁴⁷ Die Chronik des Bishofs Thietmar von Merseburg // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.* – Berlin, 1935. – T. 9. – S. 57. Див.: *Moltmann J. Theophano, die Gemahlin Ottos II.* – Göttingen, 1878; *Schramm P. E. Kaiser, Basileus und Papst der Ottonen // Historische Zeitschrift.* – 1924. – Bd. 129. – S. 424–475; *Dölger Fr. Wer war Theophano // Historisches Jahrbuch.* – 1949. – Bd. 62. – S. 546; *Gussoni N. Trauung und Krönung. Zur Hochzeit der byzantinischen Prinzessin Theophanu mit Kaiser Otto II // Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des Ersten Jahrtausends* / Hg. von A. von Euw und P. Schreiner. – Köln, 1991. – Bd. 2. – S. 161–173; *Wolf G. G. Wer war Theophanu? // Kaiserin*

Theophanu... – S. 385–396; *Dauids A. Marriage Negotiations between Byzantium and the West and the Name of Theophano in Byzantium // The Empress Theophano. Byzantium and the West at the Turn of the 1st Millennium* / Ed. A. Dauids. – Cambridge, 1995. – P. 99–120.

⁴⁸ *Артамонов М. И. Воевода Свенельд // Культура Древней Руси.* – Москва, 1966. – С. 30–35; *Poppe A. Ze studiów nad najstarszym latopisarstwem ruskim: Sweneld-ojciec Mściszcy, czy Sweneld-ojciec zemsty? // Studia Źródłoznawcze.* – 1971. – T. 16. – S. 85–102; *Его же. Родословная Мстиши Свенельдича // Летописи и хроники 1973.* – Москва, 1974. – С. 64–65; *Raev M. The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld // Revue des études byzantines.* – 2006. – Vol. 64. – P. 338–339.

⁴⁹ *Успенский Ф. И. История Византийской империи. Период Македонской династии.* – Москва, 1997. – С. 27– 8; *Ричка В. М. Володимир Святий в історичній пам'яті.* – Київ, 2012. – С. 37.

⁵⁰ *Coleman C. Constantine the Great and Christianity.* – New York, 1914. – P. 87–88.

і єдиним щаблем на шляху до небесного блаженства. Не будучи повноправними членами Церкви, оглашенні отримували ряд важливих переваг, могли спілкуватися і з християнами, і з язичниками⁵¹. Мотиви для такого вчинку в більшості випадків були далекими від духовних. Вони ґрунтувалися на впевненості, що Христос та його святі будуть успішніше виконувати функції старих язичницьких богів – допомагати у війнах, сприяти збагаченню і процвітанню роду правителя, його землі, дарувати фізичне здоров'я й успіх. Чим виразніше та повніше ці надії виправдовувалися, тим швидше правляча верхівка ранньосередньовічних політій приймала хрещення, формально стаючи християнами.

Немає сумнівів, що частина Ярополкового оточення належала до прозелітів нової релігії. Хрещенню самого князя могли сприяти й інші фактори, серед яких вплив бабусі, княгині Ольги, одруження із християнкою – “грекинею”, тісні зв'язки з провідними християнськими державами того часу. Залишимо відкритим питання щодо того, які місіонери (німецькі, римські – посланці папи, або ж візантійські) здійснили обряд початкового навернення. Все ж, гіпотеза про *prima signatio* Ярополка відповідає тенденціям поширення християнства у північній периферії ранньосередньовічної ойкумени⁵². Олексій Щавелев звернув увагу на повідомлення переліку Комісійного списку Новгородського першого літопису та Пискарьовського літопису XVII ст., в котрих засвідчується хрещення Ярополка (з хибним рахунком: “в крещении кінязи 17 лет”)⁵³. Правдоподібно, саме через початкове навернення Ярополка й Олега їх племінник Ярослав Володимирович наважився на хрещення останків померлих та їх поховання у церкві Богородиці в Києві⁵⁴. Цей неканонічний акт знаходить аналогії у скандинавському матеріалі. Так, конунг Гаральд Синьоволосий наказав охрестити і перенести з поховальної камери кургану до церкви прах свого батька, язичника Горма. Відомо, що й сама Десятинна церква збудована на місці язичницького могильника⁵⁵. Втім, може бути імовірним припущення Олександра Мусіна про здійснення над останками насправді візантійського обряду помертної ексгумації, який передбачав обмивання кісток⁵⁶.

Після загибелі Ярополка на основні події його князювання чекало забуття. Не став винятком і візантійський епізод міжнародної політики Русі того часу, який, безперечно, заслуговує докладнішої уваги.

Комунальний заклад “Школа мистецтв Харківської міської ради”

⁵¹ Успенский Ф. Б. Скандинавы. Варяги. Русь. – Москва, 2002. – С. 148–151.

⁵² *Его же*. Крещение костей... – С. 413–414.

⁵³ Щавелев А. С. Летописные известия о крещении Ярополка Святославича // Вестник РГГУ. – 2011. – № 12. – С. 79.

⁵⁴ Лаврентьевская летопись. – Стб. 155; Ипатьевская летопись. – Стб. 143.

⁵⁵ Див.: Успенский Ф. Б. Крещение костей... – С. 409; Алексеев А. И. Крещение костей (к интерпретации статьи Повести временных лет под 1044 г.) // Древняя Русь: вопросы медиевистики. – 2003. – № 1(11). – С. 104; Андросчук Ф., Панченко М., Ковалюх М. До передісторії спорудження Десятинної церкви (хронологічний аналіз поховальних комплексів) // Церква Богородиці Деся-

тинна у Києві. – Київ, 1996. – С. 43–46; Андросчук Ф. А. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // Ruthenica. – 2004. – № 3. – С. 18–19; Михайлов К. А. Киевский языческий некрополь и церковь Богородицы Десятинная // Российская археология. – 2004. – № 1. – С. 40–42; Толочко П. П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная // Ruthenica. – 2009. – Т. 11. – С. 163–173.

⁵⁶ Мусин А. Е. Погребальный обряд Древней Руси (Письменные источники и археологические реалии) // Археология, история, нумизматика и этнография Восточной Европы. Сб. статей памяти проф. И. В. Дубова. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 117.